

BADIIY MATNDA DIALEKTAL LEKSIKANING QO‘LLANILISHI(TOG‘AY MURODNING “OTAMDAN QOLGAN DALALAR” ASARI MISOLIDA)

Jo‘rayeva Mehriniso Safar qizi

TerDU, o‘zbek filologiyasi fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar: Ergasheva Dilrabo Allanazarovna

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asari matnida qo‘llanilgan shevaga oid so‘zlar to‘g‘risida atroflicha fikr yuritilgan bo‘lib, asarda qo‘llanilgan dialektizmlarning qaysi dialektizm turiga mansub ekanligi va asarga qanday ma‘no nozikliklarini berib turganligi ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *dialektizmlar, leksik dialektizm, etnografik dialektizm, grammatik dialektizm, lahja, sof leksik dialektizm, semantik dialektizm, fonetik dialektizm, estetik funksiya, morfologik va sintaktik dialektizm*

O‘zbek tili ko‘p dialektli til hisoblanadi. Bu uning murakkab taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tganligi, bugungi o‘zbek millati o‘tmishda xilma-xil etnik tarkibga ega ekanligi bilan belgilanadi. O‘zbek milliy tilini tashkil etuvchi turli-tuman shevalarni uch lahjaga birlashtirish mumkin. Bular: 1) qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi; 2) qipchoq lahjasi; 3) o‘g‘uz lahjasi [2.12]. Y.D. Polivanov o‘zbek tilining ko‘p dialektli ekanligini nazarda tutib: “O‘zbek milliy tili (o‘zbek lahjalarining bir butunligi, yaxlitligi sifatida) yagona tizimning, aslida hech qachon amalda bo‘lmagan o‘zbek bobo tilining dialektologik parchalanish yo‘li bilan emas, balki farqlanuvchi til tizimlarining birlashuvi yo‘li bilan paydo bo‘lgan” – degan edi. Badiiy asarlarda qo‘llaniladigan dialektizmlar haqida fikr yuritadigan bo‘lsak, yozuvchilar o‘z qahramonlarini o‘zlari yashaydigan hudud va muhitdan ayirmagan holda, hayotdagidek ishonarli va jonli tasvirlash ehtiyojidan kelib chiqib shevaga xos so‘zlarni ishlatadilar. Sheva so‘zlari mahalliy kolorit, hududiy mansublikni o‘zida aks ettirish bilan birga “badiiy nutqda” muayyan estetik funksiya bajaradi. Biroq dialektizmlarning estetik qiymat kasb etishi ularning badiiy nutqdagi me‘yori, qanday ishlatilishi va ayni paytda qanday dilektizmlarning qo‘llanilishi bilan bog‘liqdir [3.24]. Tilshunoslikka oid adabiyotlarda shevaga xos birliklarning fonetik, leksik va grammatik dialektizmlar sifatida tasnif qilganligini kuzatish mumkin. Fonetik dialektizmlar asosan, tovushlarni o‘zgartirib qo‘llash, tovush orttirilishi, tovush tushishi va tovushlarni qavatlab qo‘llash ko‘rinishlarida namoyon bo‘ladi. Leksik dialektizmlar ham o‘z navbatida ichki guruhlarga bo‘lib o‘rganiladi:

sof leksik dialektizmlar, etnografik dialektizmlar va semantik dialektizmlar. Muayyan sheva tarqalgan hududda yashovchi kishilarning o'zlariga xos bo'lgan urf-odatlarining nomlari etnografik dialektizmlar deb yuritiladi. Bunday so'zlar tasvirning realligini ta'minlaydi [4,62]. Asarda leksik dialektizmlardan keng foydalanilgan bo'lib, ular asarning badiiy qimmatini oshirgan va Surxondaryo shevasini chiroyli tarzda ochib berolgan. Ular quyidagilar: tutantiriq, ushoq (kichik), ena (ona), jigit (yigit), burnog'i (o'tgan), aya (ona), moyak (tuxum), ulim (o'g'lim), qoboq (qovoq), qabat (qavat, yon), o'ngir (yelka) kabi otlar. Masalan: Men onamiz berib yubormish bo'xchani olib qarayman: bo'xchada ikkita ko'rpacha bo'ladi. Ikkita non bo'ladi, mayiz bo'ladi, to'rtta moyak bo'ladi(27b); Burnog'i kecha tegirmon oldida ikkita Qizilni bo'g'izlab ketibdi(17b); Paxtazorda paxtadan boshqa nima bo'lmasa, ulim nimaga yo'liqadi?; to'rkalmoq (qo'zg'almoq), iyarmoq (ergashmoq), vovaylo etamoq (afsuslanmoq), o'rlamoq (chiqmoq), deyatib (deyayotgan), degich (degan) kabi fe'l so'z turkumiga oid so'zlar. Masalan: Bobomiz ohista-ohista to'rkaladi(4b); O'ldim o'ldim-a! deya vovaylo etadi. Ketidan ushoq o'g'lonlari iyaradi(6b); Esini yig'ib olguncha o't yoqasiga qarab o'rladi(114b). Adabiy tilga kirmagan, "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga kiritilmagan dialektizm sof leksik dialektizmlar bo'lib, asardan quyidagi so'zlarni misol qilib olishimiz mumkin: iyarmoq (ergashmoq), ena (ona), aya (ona), so'g'in (keyin), burnog'i (o'tgan), ul (o'gil), o'rlamoq (chiqmoq), o'ngir (yelka). Masalan: Esini yig'ib olguncha o't yoqasiga qarab o'rlaydi(114b); Do'xtir yelkam qoqa-qoqa ketdi. Men o'ngirlarimga yig'ladim(114b). Biror so'z adabiy tilda ham, shevada ham mavjud bo'lib, shevada adabiy tilda bo'lmagan ma'nosi bilan qo'llana oladigan so'zlar semantik dialektizmlar deb yuritiladi [5,62]. Ammo ushbu asarda semantik dialektizmlar uchramaydi. Grammatik dialektizmlarning ham morfologik va sintaktik deb ataluvchi ichki guruhlari mavjudligini qayd etish mumkin [4,63; 5,63]. Ushbu asarda grammatik (sintaktik) dialektizmlardan quyidagilarga: yuboray(in) (yuboray), de(gich) (degan), yubor(mish) (yuborgan), mashinagacha(yin) (mashinagacha), qanday(chikin) (qanday) duch kelamiz. Masalan: Men onamiz berib yubormish bo'xchani olib qarayman: bo'xchada ikkita ko'rpacha bo'ladi. Ikkita non bo'ladi, mayiz bo'ladi, to'rtta moyak bo'ladi(27b); O'zi, nima bo'ldi, ayting qanikayin?(107b). Asarda fonetik dialektizmlar anchagina salmoqli o'rin egallaydi. Masalan: Chimkan (Chimkent), deyatib (deyayotgan), degich (degan), Toshkan (Toshkent), o'ta bermoq (o'tavermaq), peshona (peshana), qo'zg'olmoq (qo'zg'almoq), kunpayakun (kunfayakun), jigit (yigit), shul (shu), maylis (majlis), idish-toboq (idish-tovoq), qoboq (qovoq), qabat (qavat), do'xtir

(doktor). Masalan: Direktorimiz barchamizni ulkan sinfxonaga soladi – Maylis bo'ladi deydi(27b); Oldin Chimkanni olibdi, keyin Toshkanni olibdi(3b); Kim biladi, enasini sog'ib qatiq qiladimi! Oqpodsho qamchi sopini lbodin soqov peshonasiga nuqilaydi(7b).

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlamog'imiz joizki, "Otamdan qolgan dalalar" asarida qo'llanilgan har bir dialektizmning o'rni nihoyatda bo'lakdir. Yozuvchi asarda keltirilgan dialektizmlar orqali nafaqat qahramonning xarakteri, uning atrofdagilarga munosabatini, balki shu jamiyat tuzumi va ahvolini ham ochib berishga harakat qilgan. Asar matni tarkibida keltirilgan dialektizmlarning tahlili jarayonida statistik tahlil metodidan foydalanildi. Ushbu tahlil metodiga ko'ra asar matnida jami 100 dan ortiq dialekt so'zlar qo'llanilganligi aniqlandi. Shulardan 60 o'rinda fonetik dialektizm, 32 o'rinda sof leksik dialektizm va asar matnida eng kam, ya'ni 21 o'rinda grammatik (sintaktik) dialektizm qo'llanganligi aniqlandi. Aniqlanganiga ko'ra, asar matni tarkibida eng ko'p qo'llanilgan dialektizmlar sifatida fonetik dialektizmlarni olishimiz maqsadga muvofiq ekan. Matn tahlil qilish tamoyillaridan biri hisoblangan makon va zamon tamoyiliga muvofiq tarzda asar matnida qo'llanilgan har bir so'z, ibora, dialektlar asar mazmunini, shaklini, makonini, zamonini ro'y-rost ochib berishga ximat qiladi. Yozuvchining ham o'z asari matnida dialekt so'zlarini qo'llashining asosiy va birdan bir maqsadi ham kitobxonni ko'z oldida asar voqealari tasvirlanayotgan hududni, bundan tashqari qahramonlarning ichki hissiyotlari, qaysi joyga mansubligini ko'rsatib berish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tog'ay Murod. Otamdan qolgan dalalar (roman). "SHARQ" NASHRIYOT-MATBAA KONSERNINING BOSH TAHRIRIYATI. – Toshkent, 1994.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Qurbonova M., Boqiyeva G. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2005. – 181 b.
3. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent, 2008.
4. Qurbonova M., Yo'ldoshev M. Matn tilshunosligi. – Toshkent: Universitet, 2014